

УДК 343.125:342.72/.73](477)(043.3)

Олександр Винокуров,*аспірант кафедри правосуддя юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
адвокат*

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ПЕНІТЕНЦІАРНОГО СУДДІ ЯК ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ПРАВ УВ'ЯЗНЕНИХ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

У науковій статті досліджені актуальні теоретичні та практичні проблеми захисту прав, свобод та законних інтересів особи, до якої на стадії досудового розслідування застосований запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, у разі реалізації стороною захисту права на оскарження неналежних умов тримання під вартою. Зазначено, що запровадження інституту пенітенціарного судді у кримінальному судочинстві України є важливою гарантією захисту прав ув'язнених на оскарження нелюдських умов тримання під вартою. Проаналізовано досвід деяких зарубіжних країн та охарактеризовані перспективи запровадження інституту пенітенціарного судді у кримінальне судочинство України.

Ключові слова: досудове розслідування, захисник, оскарження, пенітенціарний суддя, підозрюваний, слідчий ізолятор, сторона захисту, тримання під вартою.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Для здійснення ефективного і дієвого захисту прав підозрюваного, до якого на стадії досудового розслідування застосований запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, необхідна наявність у кримінальному процесуальному законодавстві України дієвого правового механізму оскарження неналежних умов тримання під вартою. Однак слід констатувати, що натепер у вітчизняній правовій системі ще немає чіткого механізму, що визначав би, куди може поскаржитися ув'язнений у разі, коли його умови тримання під вартою є неналежними [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Теоретичним та практичним проблемам, пов'язаним із дотриманням прав ув'язнених та засуджених у пенітенціарних установах, приділялась увага у наукових працях таких учених та практиків, як К. А. Автухов, О. М. Ащенко, О. В. Гальцова, О. П. Кривецького, А. П. Гель, А. О. Помалюс, М. В. Романов, М. М. Сикала, В. О. Човган, Ю. Ю. Трубіна, І. С. Яковець та інших.

Разом із тим проблема захисту прав і свобод підозрюваного, взятого під варту, в аспекті реалізації права на оскарження неналежних умов тримання під вартою та запровадження у зв'язку із цим у кримінальне судочинство України інституту пенітенціарного судді як гарантії захисту прав ув'язнених до цього часу залишається недослідженою.

Метою цієї статті є аналіз проблем та дослідження перспектив запровадження інституту пенітенціарного судді у кримінальному судочинстві України як гарантії захисту ув'язнених у разі оскарження неналежних умов тримання під вартою, внаслідок чого

зроблена спроба внести пропозиції щодо вдосконалення чинного кримінального процесуального законодавства України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Умови і порядок тримання під вартою, права та обов'язки осіб, які тримаються під вартою (ув'язнених), визначені нормами Закону України «Про попереднє ув'язнення» № 3352-ХІІ від 30 червня 1993 року (далі – Закон № 3352-ХІІ), Правилами внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби, затвердженими наказом Міністерства юстиції України № 460/5 від 18.03.2013 (далі – Правила № 460/5), Інструкцією про порядок і умови тримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців, затвердженою Наказом Міністерства оборони України № 656 від 26.09.2013.

Відповідно до частини 3 статті 1 Закону України «Про попереднє ув'язнення» тримання осіб, узятих під варту, відповідно до завдань кримінального судочинства здійснюється на принципах неухильного додержання Конституції України, вимог Загальної декларації прав людини, інших міжнародних правових норм і стандартів поведіння з ув'язненими і не може поєднуватися з навмисними діями, що завдають фізичних чи моральних страждань або принижують людську гідність [2]. Пунктом 1.3 Правил № 460/5 регламентовано, що ув'язненими є особи, які тримаються під вартою на підставі ухвали слідчого судді (суду), і засуджені, вироки щодо яких не набрали законної сили [3].

Однак, незважаючи на наявність нормативних гарантій забезпечення прав і дотримання законних інтересів ув'язнених у разі застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, на практиці в слідчих ізо-

ляторох (далі – СІЗО) допускаються суттєві порушення їхніх прав [4, с. 72-73].

Згідно зі статтею 13 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – КЗПЛ), кожен, чії права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження [5].

Водночас Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) неодноразово встановлював порушення Україною статей 3, 13 Конвенції у зв'язку з відсутністю на національному рівні ефективних засобів правового захисту під час розгляду скарг осіб на неналежні умови тримання під вартою, оскільки, згідно з практикою ЄСПЛ, наявне в Україні законодавство та адміністративна практика не забезпечують реального та ефективного розгляду відповідних скарг і вжиття у зв'язку з цим необхідних заходів. Зокрема, до такого висновку ЄСПЛ приходив у рішеннях від 28 березня 2006 року у справі «Мельник проти України» (Melnik v. Ukraine), заява № 72286/01; від 25 жовтня 2007 року у справі «Яковенко проти України» (Yakovenko v. Ukraine), заява № 15825/06; від 10 грудня 2009 року у справі «Коктиш проти України» (Koktysh v. Ukraine), заява № 43707/07; від 14 жовтня 2010 року у справі «Логвиненко проти України» (Logvinenko v. Ukraine), заява № 13448/07; від 12 січня 2012 року у справі «Іглін проти України» (Iglin v. Ukraine), заява № 39908/05 та інших.

У нещодавно ухваленому рішенні від 22.10.2015 у справі «Сергій Антонов проти України» (заява № 40512/13) ЄСПЛ, встановивши порушення Україною вимог ст. 13 КЗПЛ та присуджуючи заявнику 7 000 євро справедливої сатисфакції, констатував, що в національному законодавстві України відсутній ефективний та доступний засіб правового захисту щодо скарги заявника на відсутність належної медичної допомоги в місцях попереднього ув'язнення [6].

З метою створення в Україні ефективного правового механізму оскарження умов тримання під вартою 08 липня 2016 року до Верховної Ради України було внесено проект Закону № 4936 «Про превентивні і компенсаційні засоби у зв'язку з катуванням, нелюдським чи таким, що принижує гідність, поведженням або покаранням щодо засуджених та осіб, узятих під варту, та запровадження інституту пенітенціарних суддів» (надалі – Законопроект).

Цим законопроектом вперше у кримінальному процесуальному законодавстві України передбачається запровадження інституту пенітенціарних суддів і пропонується доповнити статтю 21 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» частиною шостою, яка впроваджує у судоустрій України нового суб'єкта – пенітенціарного суддю, який уповноважений здійснювати правосуддя в окремих категоріях справ щодо осіб, які тримаються в установах попереднього ув'язнення та виконання покарань, а також звільнених із цих установ осіб.

Згідно із законопроектом, головною формою роботи пенітенціарного судді є судові засідання в установі попереднього ув'язнення чи виконання покарання. Законопроектом визначено процесуальні повноваження пенітенціарного судді та надано визначення поняття його правового статусу [7].

Також пропонується внести зміни до КПК України, якими визначити, що клопотання про вирішення питань, які виникають під час тримання під вартою чи виконання вироку, подається до пенітенціарного судді місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого перебуває особа, яка взята під варту, або відбуває покарання засуджений, – у разі необхідності вирішення таких питань: про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання; про заміну невідбутої частини покарання більш м'яким; про звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років; про звільнення від покарання за хворобою; про застосування до засуджених примусового лікування та його припинення (крім клопотання про припинення примусового лікування, яке подається до місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться установа або заклад, в якому засуджений перебуває на лікуванні); про оскарження рішень, дій чи бездіяльності адміністрації установ виконання покарань, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, його територіальних органів, їх посадових осіб, якщо ці рішення, дії чи бездіяльність стосуються реалізації прав окремої особи, яка тримається в установах попереднього ув'язнення чи виконання покарань; про встановлення обґрунтованості індивідуальних обмежень прав осіб, які тримаються в установах попереднього ув'язнення чи виконання покарань; про застосування превентивних та компенсаційних заходів до осіб, які тримаються в установах попереднього ув'язнення чи виконання покарань; про негайне звільнення особи, яка незаконно (за відсутності законної підстави) перебуває в установі виконання покарань, та інших питань про всякого роду сумніви і протиріччя, що виникають під час виконання вироку та тримання під вартою, за винятком питань, які безпосередньо стосуються змісту вироку [7].

З метою перевірки підстав для застосування превентивних заходів пенітенціарний суддя, згідно із законопроектом, зобов'язаний здійснювати особистий візит до установи попереднього ув'язнення чи виконання покарань. Під час такого візиту пенітенціарний суддя вживає усіх заходів для фіксування фактів, на які скаржиться заявник, в тому числі розмірів та стану камер, кількості осіб, що в них тримаються, наявності та якості медичного та харчового забезпечення, тілесних ушкоджень та інших фактів, які можуть свідчити про порушення прав ув'язнених. Якщо питання підлягає вирішенню пенітенціарним суддею, а особа, яка звернулася до суду, перебуває в установі попереднього ув'язнення чи виконання покарань, засідання відбувається безпосередньо у

відповідній установі з особистою участю особи, яка звернулася до суду. За наслідками розгляду клопотання пенітенціарний суддя постановляє ухвалу, яка може бути оскаржена в апеляційному порядку. Пенітенціарний суддя не звільняється від виконання обов'язків судді першої інстанції, проте здійснення ним таких повноважень ураховується при розподілі судових справ та має пріоритетне значення [7].

Варто зазначити, що в деяких країнах Європейського Союзу, зокрема в Італії, Польщі, Франції та інших, інститут пенітенціарних суддів, які наділені повноваженнями щодо здійснення судового контролю за установами виконання покарань, функціонує вже тривалий час.

Зокрема, у Франції пенітенціарний суддя – це член Спостережної комісії, яка створюється при кожній установі виконання покарань. Такий суддя повинен відвідувати пенітенціарні заклади не менше одного разу на місяць з метою перевірки умов тримання під вартою засуджених. Із результатами власних спостережень він ознайомлює компетентні органи, щороку направляє Міністру юстиції звіт про виконання покарань у ввіренних йому тюремних закладах. Пенітенціарні судді призначаються строком на три роки, і до їх компетенції належить: визначення варіантів проживання засудженого поза установою виконання покарань, скорочення строку покарання, відстрочка виконання покарання, надання короткострокової відпустки, умовне звільнення засудженого. Своє рішення пенітенціарний суддя, як правило, виносить порадившись із Комісією з виконання покарань, до складу якої входять: власне пенітенціарний суддя – голова Комісії, прокурор, начальник установи, консультативні члени (член директорського персоналу, старший наглядач, один із наглядачів, соціальні працівники, лікар і психіатр). Засідання Комісії повинні проводитись не менше одного разу на місяць, на них розглядаються пропозиції пенітенціарного судді, зокрема, з питань зміни умов відбування покарань засудженим [8, с. 46-47].

У Польщі пенітенціарний суддя наділений повноваженнями зі здійснення пенітенціарного нагляду за законністю і правильністю виконання покарання у вигляді позбавлення волі, арешту, затримання, а також за накладенням дисциплінарних стягнень. У разі виявлення неодноразових, грубих порушень у діяльності установи виконання покарань, СІЗО або інших місцях перебування позбавлених волі осіб, або якщо наявні там умови не гарантують дотримання прав осіб, які в них утримуються, пенітенціарний суддя звертається до відповідного органу із пропозицією усунути це порушення. Якщо порушення не були усунені у визначений строк, то пенітенціарний суддя звертається із пропозицією до Міністра юстиції про припинення діяльності або повної чи часткової ліквідації даного закладу. Таким чином, пенітенціарний суддя, здійснюючи контроль за діяльністю пенітенціарного закладу, може радикально вплинути на ситуацію у виправному закладі Польщі, аж до його повної ліквідації [9, с. 11].

У рішенні від 16.09.2014 у справі «Стелла ті інші проти Італії» (заява N 49169/09) ЄСПЛ окреслив певні критерії ефективності судового розгляду скарг на умови тримання під вартою, визнавши належними засобами правового захисту та оголосивши неприйнятною заяву проти Італії з огляду на те, що заявнику потрібно було звернутися за захистом свого права до «пенітенціарного судді», перед тим як поскаржитись до ЄСПЛ [10, с. 190-191].

На думку О. П. Кривецького, яку ми підтримуємо, нині настав час остаточно врегулювати ту негативну частину суспільних відносин, які фактично існують між ув'язненими та органами й установами виконання покарань і складаються з приводу не лише катувань і нелюдського поводження, а й з приводу забезпечення належних умов тримання, покладення на державу відповідальності за «якість» системи покарань, що створена і фінансується державою, можливості засуджених впливати на процес відбування покарання шляхом ефективного оскарження дій і рішень посадових і службових осіб органів і установ виконання покарань. Адже таких механізмів у вітчизняній правовій системі натепер не існує. Все це дає підстави стверджувати, що поданий законопроект № 4936 є вкрай актуальним і своєчасним [11].

М. М. Сикал у своєму дисертаційному дослідженні вказує, що наявність у судових системах багатьох зарубіжних країн пенітенціарних суддів або пенітенціарних суддів позитивно впливає на ефективність судового контролю за діяльністю установ виконання покарань відповідних держав, оскільки це зумовлюється тим, що пенітенціарний суддя із самого початку відбування засудженим покарання вивчає дотримання порядку та належних умов відбування покарання засудженим. У зв'язку із цим вчений пропонує внести зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів», передбачивши у ньому наявність пенітенціарних суддів та суддів [12, с. 67].

У цілому погоджуючись з М. М. Сикал, ми вважаємо, що компетенцію пенітенціарних суддів слід поширювати не лише на розгляд скарг засуджених під час відбування ними кримінальних покарань у кримінально-виконавчих установах, але й на розгляд скарг ув'язнених із питань, що виникають під час їхнього перебування в установах попереднього ув'язнення, в т. ч. щодо неналежних умов тримання під вартою.

Варто зазначити, що 07.09.2016 Верховною Радою України було прийнято Закон України № 1491-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення доступу до правосуддя осіб, які утримуються в установах попереднього ув'язнення та виконання покарань», який набрав чинності 08.10.2016 і яким доповнено статті 537, 539 КПК України положеннями про те, що оскарження рішень, дій чи бездіяльності адміністрації установи попереднього ув'язнення здійснюється в порядку адміністративного судочинства [13].

Однак ми переконані, що оскарження ув'язненими умов тримання під вартою в порядку адміністративного судочинства, врахову-

ючи реальні строки та динаміку розгляду справ адміністративними судами, переваженість адміністративних судів та специфіку справ, пов'язаних з оскарженням неналежних умов тримання під вартою, не сприятиме ефективному і швидкому відновленню та захисту прав ув'язнених. Тому, на нашу думку, запровадження механізму захисту прав ув'язнених необхідно здійснювати саме в порядку кримінального судочинства, що яким і впроваджується положеннями законопроекту № 4936.

Однак маємо зазначити, що ст. 6 Законопроєкту № 4936, яка має назву «Ініціювання та компетенція застосування превентивних та компенсаційних заходів», наділяє правом на звернення до пенітенціарного судді із клопотанням про застосування превентивних та компенсаційних заходів лише особу, взятую під варту, чи засудженого, не наділяючи таким правом їхнього захисника. У зв'язку із цим з метою зміцнення гарантій захисту прав ув'язнених під час реалізації права на оскарження неналежних умов тримання під вартою ст. 6 законопроекту № 4936 необхідно доповнити положенням про те, що із відповідним клопотанням до пенітенціарного судді може також звертатися і захисник (адвокат).

Висновки

Вважаємо, що запровадження в Україні правового інституту пенітенціарних суддів є необхідним, оскільки сприятиме підвищенню ефективності реалізації права сторони захисту на оскарження неналежних умов тримання під вартою ув'язненої особи, що зрештою матиме наслідком зменшення кількості рішень ЄСПЛ проти України з питань відсутності у вітчизняному законодавстві ефективного механізму захисту прав ув'язнених від неналежних умов тримання під вартою.

Список використаних джерел:

1. Офіційний сайт Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://minjust.gov.ua/ua/news/47327>.
2. Про попереднє ув'язнення : Закон України від 30 червня 1993 року N 3352-XII (зі змінами і доповненнями, в редакції від 01.03.2016) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3352-12/page>.
3. Правила внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України : наказ Міністерства юстиції України від 18 березня 2013 року № 460/5 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0445-13>.

4. Помалюс А. Порушення вимог щодо умов тримання у слідчих ізоляторах державної пенітенціарної служби України в рішеннях Європейського суду з прав людини / А. Помалюс // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2015. – № 3. – С. 70–77.

5. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

6. Справа «Сергій Антонов проти України» : рішення Європейського суду з прав людини від 22.10.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_b08/page2.

7. Про превентивні і компенсаційні засоби у зв'язку з катуванням, нелюдським чи таким, що принижує гідність, поводженням або покаранням щодо засуджених та осіб, узятих під варту, та запровадження інституту пенітенціарних суддів : проєкт Закону України [подано 08.07.16] // Верховна Рада України : офіц. веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59613.

8. Давыдова И. А. Судебный контроль за исполнением уголовных наказаний : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Давыдова Ирина Александровна. – Рязань, 2005. – 249 с.

9. Руднев В. И. Пенитенциарный судья. К вопросу о судебном контроле за исполнением наказаний / В. И. Руднев // Российская юстиция. – 2001. – № 8. – С. 11–13.

10. Яковець І. С. Превентивні та компенсаційні заходи як захист від катувань і жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує честь і гідність поводження чи покарання / І. С. Яковець, І. О. Човган // Вісник криминологічної асоціації України. – 2016. – № 2(13). – С. 184–198.

11. Кривецький О. П. Перспективи запровадження інституту пенітенціарних суддів / О. П. Кривецький. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2506:perspektivi-zaprovdzhennya-institutu-penitentsiarnikh-suddiv&catid=8&Itemid=350.

12. Сикал М. М. Контроль за діяльністю державної кримінально-виконавчої служби України : правові та організаційні засади : дис. ... канд. юр. наук / Сикал Максим Миколайович ; Національний авіаційний університет. – Київ, 2012. – 259 с.

13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення доступу до правосуддя осіб, які утримуються в установах попереднього ув'язнення та виконання покарань : Закон України від 07.09.2016 № 1491-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1491-19/>.

В научной статье исследованы актуальные теоретические и практические проблемы защиты прав, свобод и законных интересов лица, к которому на стадии досудебного расследования применена мера пресечения в виде содержания под стражей, при реализации стороной защиты права на обжалование ненадлежащих условий содержания под стражей. Отмечено, что введение института пенитенциарного судьи в уголовном судопроизводстве Украины является важной гарантией защиты прав заключенных на обжалование нечеловеческих условий содержания под стражей. Проанализирован опыт некоторых зарубежных стран и охарактеризованы перспективы внедрения института пенитенциарного судьи в уголовное судопроизводство Украины.

Ключевые слова: досудебное расследование, защитник, обжалование, пенитенциарный судья, подозреваемый, следственный изолятор, сторона защиты, содержание под стражей.

The article examines the actual theoretical and practical problems of rights, freedoms and legitimate interests protection of the person, to whom a preventive measure such as putting into custody has been applied at the pre-trial investigation stage, in the course of realization by defense of the right to challenge improper detention conditions. It is mentioned that implementation of the penitentiary judge institution into the Ukrainian criminal procedure is an important guarantee of the prisoners' rights to challenge inhuman detention conditions. The experience of some foreign countries has been analyzed and the prospects of the institution of penitentiary judge implementation into the Ukrainian criminal procedure are described.

Key words: pre-trial investigation, defense attorney, challenging, penitentiary judge, suspect, pretrial detention facility, defense, custody.

